

KRISTÓ GYULA

Géza fejedelem és István király

A korai magyar történelem egyik fontos kérdése annak meghatározása, hogy Géza és István egyéniségükben, politikai célkitűzésükben, ideáikban miként viszonylanak egymáshoz, a fiú folytatta-e apja művét, illetve az apa meddig haladt előre azon az úton, amelyen a fiú továbbment. A kérdésre a választ az elfogulatlan (elsősorban külföldi és kortárs) forrásokban lelhetjük meg. Géza alakjáról két hiteles forrás örökített ránk információkat. Időben a korábbi a Magyarországon éveket töltött Quercfurti Brúnó 1008 táján írott Szent Adalbert-életrajzának rövidebb szerkesztése. Ennek híradása 995 körüli időre vonatkozóan annyit közölt Gézáról – nevének említése nélkül –, hogy a magyarok nagyfejedelem helyett felesége „az egész országot egy férfi kezével tartotta hatalmában, és mindazt, ami férjéé volt, maga irányította”.¹ E forrás tehát azt tanúsítja, hogy Géza élete utolsó éveiben passzív szerepre kényszerült, a tényleges hatalom Sarolt kezében összpontosult. Ennek oka bizonyosan Géza betegségére vezethető vissza, amit hamarosan, 997-ben bekövetkező halála nyomatékosít. Miután Géza 940-945 körül született,² 995 körül 50. életéve körül járt (vagy kevéssel túl azon), ami ekkor már inkább idős, semmint javakorabeli embert jelentett. Géza megöregedését a kisebbik István-legenda is említi, ám olyan szövegösszefüggésben, ami gyanút kelthet: Géza „megöregedvén érezte, hogy nemsokára távoznia kell testéből, fiának, akit az ország trónjára kívánt emelni, a római császárok kiterjedt nemzetségéből származó, igen előkelő feleséget hozott”.³ Kérdés, az országot vezetni képtelen Géza 995 táján volt-e olyan egészségi állapotban, hogy gondoskodhatott feleségről István számára. Aligha. A kisebbik István-legenda írója mintegy száz év időtávlatából nem tudhatta pontosan, hogy István házasságának létrehozatalában játszott-e tényleges szerepet az apa vagy sem. Ő sztereotípiát jegyzett le, hiszen általában a hatalmat gyakorló apa kötelessége, hogy gondoskodik fia és utóda számára feleségről és az uralom zavartalan átörökítéséről. A másik kortárs forrás, Merseburgi Thietmar krónikája, részletesebben ír Gézáról, nevén nevezi, és érdemi mondanivalója van Géza feleségéről, Saroltról is. Géza „igencsak kegyetlen volt, és sokakat ölt meg hirtelen felindulásból. Mikor kereszténnyé lett, indulatosan lépett fel tusakodó alattvalóival szemben a hit megerősítéséért, és a régi bünt az Isten iránti buzgalomtól felbuzdulva elsöpörte. Ez a mindenható Istennek, de [más] istenségek különféle hiú képzeleinek is áldozott, s midőn főpapjától szemrehányást kapott ezért, magáról azt állította: elég gazdag és hatalmas ahhoz, hogy ezt megtehesse. Felesége, Belekneгинi, azaz szlávul mondván szép úrasszony, pedig mértéktelenül ivott, és katona módjára ülve meg a lovat egy embert hirtelen haragjának túlzott hevességében megölt. Jobban tenné e beszennyezett kéz, ha orsót forgatna, s őrzőgő lelkét türelemmel megfőkezné”.⁴ Az időpont, amikor a tudósítás vonatkozik, magából a műből nem deríthető ki, mivel Thietmar nem kronologikus tárgyalásmódot követ, sőt „egy fejezetben egymástól évtizedekre levő csemények említését, leírását is megtalálhatjuk”.⁵

¹ Az államalapítás korának írott forrásai. Szerkesztette: Kristó Gyula. Szegei Középkortörténeti Könyvtár. 15. Szeged, 1999. (a továbbiakban: ÁKÍF) 83. Az alábbiakban az e kötetben található forrásszövegekre az itt olvasható magyar fordításban hivatkozom, a kútfők eredeti szövege ennek alapján könnyűszerrel visszakereshető.

² Kristó Gyula: Mikor lett fejedelem Géza? Acta Universitatis Szegediensis de Artila József nominatae. Acta Historica, 102. 1995. 21.

³ ÁKÍF 303.

⁴ ÁKÍF 112-113.

⁵ Thoroczkay Gábor, in: ÁKÍF 108.

Szilárd pontnak látszik Géza kereszténnyé válásának említése. Gézáat Brúnó püspök (volt Sankt Gallen-i szerzetes) keresztelte meg 972-ben vagy kevéssel ezt követően.⁶ Nem tudjuk, hogy Brúnó meddig élt, azt sem, hogy a Thietmarnál említett főpap, aki szemrehányást tett Gézának hitbeli tévelygése miatt, Brúnóval azonos-e. Egy dolog mindenesetre szemet szúr. A 972-974 közti években lázas tevékenység folyt a Kárpát-medence nyugati felében a magyarok megtérítése érdekében. I. Ottó császár kezdeményező szerepet játszott ebben, Wolfgang sikertelen próbálkozását követte Sankt Gallen-i Brúnó eredményes akciója, majd Pilgrim passauai püspök papjainak térítő munkája, közben pedig magyar részvétellel lezajlott 973 húsvétján a quedlinburgi „közép-európai csúcstalálkozó”.⁷ A források ezt követően mintegy húsz éven át hallgatnak a kárpát-medencei kereszténységről.⁸ Ebben részint a magyaroknak kedvező elzárkózás játszhatott szerepet. Jellemző, hogy a II. Ottó császár felesége, „Theophanu által rendszeresen Quedlinburgban tartott húsvéti gyűlésekre (például 984, 986 és 991) számos külföldi küldöttség is érkezett, de magyar küldöttek megjelenéséről egyetlen esetben sem tudunk”. A kapcsolatok meglazulására, illetve teljes megszűnésére a német viszonyok szintén magyarázatul szolgálhatnak. I. Ottó 973. évi halálát követően II. Ottó „nem akart a birodalom keleti határain új hódításokat eszközölni. Sem az Elba-vidéken a szlávok, sem a Duna völgyében a magyarok körében nem támogatta a missziót”. Halála után a birodalmat ténylegesen kormányzó özvegye, az egyébként igen agilís és a lengyelek vonatkozásában nagyon aktív Theophanu „keleti politikájában ... egyáltalán nem került elő a Duna-medence kérdése”. Az ő helyébe lépő III. Ottó politikája is egészen 996-997-ig ezen a nyomvonalon haladt.⁹ Majd csak a 990-es évek második felében bukkannak elő adatok arról, hogy feléledt, illetve új alapvetésen újraindult a magyarországi kereszténység (az újraindulás első mutatói sorában Adalbert prágai püspök és tanítványai magyarországi tartózkodása, a pannonhalmi apátság, valamint a veszprémi püspökség alapítása említhető). Hogy azonban a 970-es évek első felében folytatott tevékenység maradandó eredménnyel nem járt a kereszténység meghonosításában a Kárpát-medence nyugati felében, arra példónként tanúink van Querfurti Brúnó személyében. Ő ugyanis 1008 táján azt jegyezte le, hogy a magyarok körében Sarolt „vezetése alatt kezdődött el a keresztény hit, de pogánysággal vegyült össze a beszennyezett vallás, és rosszabb kezdett lenni a barbárságnál ez a tétlen és bágyadt kereszténység”.¹⁰ Vagyis harmincöt évvel Wolfgang, Sankt Gallen-i Brúnó és Pilgrim akciói után már a német földről jött másik Brúnó sem emlékezett (illetve őt sem emlékeztették itt) arra, hogy a kereszténység alapvetését az I. Ottó császár által küldött térítők végezték el. Ha a 970-es évek első felében ők jelentős eredményeket értek volna el, illetve missziójuk érdemben tovább folytatódott volna a 970-es évek közepén túl, akkor ez a feladás nem következett volna be. Persze lehet, hogy Brúnó püspök 974 után még egy ideig Géza mellett élt, és módja volt végignézni, miként lohadt le Géza politikai érdekből gerjedt lelkesedése a keresztény vallás iránt, hogy a keresztényi alázat miként csapott át a keresztényektől idegen döltybe, amelynek alapján magának tartotta fenn a jogot, hogy eldöntse: mikor adja meg a tiszteletet a keresztények Istenének és mikor a pogány démonoknak. Hogy miként vélekedtek a Német Birodalomban 985-ben a magyarokról, arról III. Ottó király ez évből való oklevele tájékoztat. Ekkor ugyanis az uralkodó adományt tett a passauai egyház javára, mivel Pilgrim püspök elpanaszolta: súlyos károkat szenvedett el amiatt, hogy a barbá-

⁶ Monumenta Germaniae Historica (a továbbiakban: MGH) Necrologia Germaniae. I. Berlin, 1888. 466.; lásd még Györffy György: István király és műve. Budapest, 1977. (a továbbiakban: Györffy) 70., 76.

⁷ Az események forrásait lásd ÁKÍF passim.

⁸ Kristó Gyula: A Magyar Fejedelemség a 10. században. In: Európa és Magyarország Szent István korában. Szerkesztette: Kristó Gyula – Makk Ferenc. Szeged, 2000. (a továbbiakban: Európa és Magyarország) 315.

⁹ Koszta László: Németország. Európa és Magyarország 69-71.

¹⁰ ÁKÍF 83.

rok határánál fekvő püspökségének keleti részén levő tartozékait ezen Ottó idején (III. Ottó 983-ban lépett trónra) a barbárok sűrű pusztításokkal fenyegetik, és a lakók nélkül maradt föld elvadul.¹¹ E barbárok csakis a magyarok lehetnek. Maga a *barbár* minősítés világosan utal arra, hogy a magyarok ekkor nem számítottak kereszténynek. Pilgrim Ottó által közvetített 985. évi panasza a magyar szállásterület nyugati részére vonatkozott, arra a területre, ahol a 970-es évek első felében a térítő tevékenység folyt, s amely Géza országához tartozott. Hol van már az az – alig egy évtizeddel korábbi – cuforikus hangulat, amikor Pilgrim ezt írta VI. Benedek pápának (973-974): „szinte az egész magyar nép hajlandó a szent hit befogadására”.¹² Ez a 985. évi adat azt a gyanút kelti, hogy a keresztény térítés ügye már ekkorra elakadt a magyaroknál, és Brúnó talán már ekkor – ha egyáltalán életben volt még – elhagyta a Kárpát-medencét. Hogy Brúnó visszatérhetett Sankt Gallenbe, az mutatja: elhunyt napra pontos idejét (február 2.) – de annak évét, sajnos, nem – bejegyezték a Sankt Gallen-i halottaskönyvbe,¹³ ami azt feltételezi, nem térítő püspökségének színhelyén hantolták el.

A Brúnó által terjesztett kárpát-medencei kereszténység igen zsenge hajtására nőtt rá és nyomta el azt a Sarolt-féle pogányos, tétlen és bágyadt kereszténység, amin mást, mint – a Sarolt apja által Konstantinápolyban felvett – ortodox rítust aligha érthetünk. Ennek a keleti kereszténységnek maradtatott nyoma a bazilisszák veszprémvölgyi megtelepítésében és az alapításról szóló görög nyelvű adománylevélben.¹⁴ Az ezt kiadó István király eszerint nem a fiú, hanem az apa, Géza lenne, aki – amint egy kortárs francia krónikás ránk hagyományozta – a kereszttségben az István nevet nyerte.¹⁵ Géza joggal használhatta a király címet, hiszen nem kisebb személyiség, mint I. Ottó császár minősítette 972-ben királynak a magyarok vezetőjét, és ugyancsak királyként szerepel Géza – nevének említése nélkül – a Sankt Gallen-i halottaskönyvben, sőt a kisebbik István-legenda még a 11. század végén is királynak címezte őt.¹⁶ A veszprémvölgyi oklevélnek az a kitétele, hogy az apácákat az oklevél kibocsátója „a magam, nőm és gyermekeim, valamint egész Pannónia lelki üdvéért” gyűjtötte össze, sokkal inkább vonatkozhat Gézára, Saroltra és gyermekeikre, semmint a latin rítusú kereszténységet kizárólagosan magukénak valló Istvánra és Gizellára, valamint azok gyermekeire. A görög nyelvű oklevél megfogalmazása arra mutat, hogy Géza-István környezetében, Veszprémben annak kiállítása idején görög pap működött. Ez nyilván ugyanúgy nem független bizonyos görög állami befolyástól, miként a III. Ottó kancelláriájából 1002-ben Istvánhoz érkezett írnok, Heribert C sem függetleníthető a német császári befolyástól. Bárki is fogalmazta meg e a görög oklevelet, egészen bizonyos, hogy járatos volt nem csupán a görög egyházi szertartásban, hanem a bizánci oklevéladásban is, hiszen jellegzetes bizánci oklevélformulát használt, és a formulás részben áruklódó módon a *basileus* 'császár' szót használta, amely csakis bizánci diplomában lett volna helyénvaló.¹⁷ A veszprémvölgyi görög oklevél ismeretlen időben készült, magam nagyon feltételesem gondoltam arra, hogy 985 (vagy 990?) táján íródhatott.¹⁸ Bármikorra is tesszük kiállítását Géza idejében, a tény maga arra utal, hogy ekkor Géza környezetében Sarolt hatására erősödött az ortodoxia tényerése, és ezzel együtt háttérbe szorult a latin rítusú kereszténység. Merseburgi Thietmar Saroltról

¹¹ MGH Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser. II/2. Die Urkunden Otto des III. Hannover, 1888. 420.

¹² ÁKÍF 25.

¹³ MGH Necrologia Germaniae. I. 466.

¹⁴ ÁKÍF 116-119.

¹⁵ ÁKÍF 167.

¹⁶ ÁKÍF 21.; MGH Necrologia Germaniae. I. 466.; ÁKÍF 303.

¹⁷ Krajnyák Gábor: Szent István veszprémvölgyi donációjának görög egyházi vonatkozásai. Századok, 59-60. 1925-1926. 500-503.; Olajos Teréz, in: ÁKÍF 119.

¹⁸ Kristó Gyula: Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a 10-11. század fordulóján. In: Kristó Gyula: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged, 2000. (a továbbiakban: Kristó) 165.

adott rendkívül elmarasztaló jellemzése (részegeskedése, nőhöz méltatlan férfias viselkedése, szerfeletti indulatossága) nomád fejedlemasszony képét vetíti elénk, amint ezt Bogay Tamás találóan megfogalmazta: a Saroltra vonatkozó „életteljes leírások nagymértékben összhangban vannak azzal, amit a lovasnomád társadalmak előkelő asszonyainak helyzetéről és szerepéről tudunk”.¹⁹ Thietmar tudósítása megerősíti Querfurti Brúnó híradásának lényegét, azt, hogy ez az asszony ténylegesen képes volt Géza betegsége és öregsége idején (de talán korábban is) részt kérni és kapni – idővel egyre növekvő mértékben – Géza országának kormányzásában. Mivel azonban Sarolt – hit által nem korlátozott viselkedéséből következően – legfeljebb külsőségeiben lehetett híve az ortodox vallásnak, az a veszély nem fenyegetett, hogy ténylegesen uralomra juttatja a keleti rítust Géza országában.

A külföldi források tehát Gézát megkeresztelkedett, de nem keresztény elvek szerint élő uralkodónak mutatják. A magyarországi kútfők, amelyek pedig Gézában a szent király apját látták, és kivétel nélkül 1083 (István szentté avatása) utáni idő termékei, nem tettek túlságosan sokat azért, hogy Géza alakját átszínezzék, és megfosszák pogányos vonásaitól. Ennek alapvetően az volt az oka, hogy ennek érdekében túlságosan nagy erőszakot kellett volna tenniük a valóságon. A pogányságot Gézával kapcsolatban valamennyi forrásunk hangoztatta. A nagyobbik legenda szerint „jóllehet belemerült még a pogány szertartásokba, de kezdte már megvilágítani a lelki adományok fénye”. Ez a forrás cufemisztikusan utalt arra, hogy hitt Jézusban is. Megőrizte annak emlékét, hogy Géza „háza népével együtt a hitre tért és megkeresztelkedett”, kedvezett az idegenek, kivált a keresztények iránt. Ugyanakkor szerfeletten óvatosan fogalmazott a tekintetben, hogy mit ért el e téren Géza. Szerinte az uralkodó csupán megfogadta (és nem véghezvitte) azt, hogy „valamennyi alattvalóját a keresztény név viselőjévé teszi”, illetve (nem magát a tervet valósította meg, hanem mindössze) „feleltébb nagy gondot fordított a lázadók megfélemlítésére, a szentségtörő szertartások megsemmisítésére és arra, hogy püspökségek felállításával ... előrevigye a szent egyházat”.²⁰ A kisebbik István-legenda szerint Géza „király volt ugyan, de eleinte pogány. Később a Szentlélek kegyelmétől megvilágosítva megismerte az út és az élet világosságát, és az evangélium követőjeként az igazság kereséséig is eljutott”. E forrás szerint katonasága valamennyi előjáróját megkeresztelte.²¹ Ez igen korlátozott számú embert jelentett. A 14. századi krónika-kompozíció is Gézának mindössze a keresztény hit meggyökereztetése irányában tett kezdeményező lépéseit emelte ki: „a magyarok népét a keresztény hitre kezdte téríteni”.²² Minden hazai forrásunk szólt Géza erőszakos módszereiről. A nagyobbik legenda szerint „az övével erős kézzel bánt”, kezét embervér szennyezte.²³ A kisebbik legenda arról írt, hogy akik nem követték Isten útját, azokat Géza „fenyegetéssel és megfélemlítéssel törte meg”.²⁴ A krónika szerint Gézának a térítés során „némelyeket fegyverrel kellett megzabolázni”.²⁵ A későbbi hazai források tehát alapvetően nem mondanak mást Gézáról, mint a kortárs külföldiek, legfeljebb jobban hangoztatják szándékokban – és nem tettekben – megnyilvánuló elkötelezettségét a keresztény hit iránt, amit sokkal inkább fia, István szentségével magyarázhatunk, semmint azzal, hogy Géza lényegesen másképpen gondolkodott, mint ahogyan cselekedett.

Szerfeletten kevés az a pozitív információ, amely arról tájékoztat, hogy Géza mit cselekedett. A nagyobbik legenda Géza békepolitikáját emelte ki. Eszerint „valamennyi szomszédos, körös-körül elterülő tartománnyal figyelmesen békétárgyalásokba kezdett, noha azelőtt so-

¹⁹ Bogay Tamás: *Stephanus rex*. Budapest, 1988. (a továbbiakban: Bogay) 19. Lásd még Kristó Gyula: *A tizenegyedik század története. Magyar Századok*, Budapest, 1999. 37.

²⁰ ÁKÍF 271-273.

²¹ ÁKÍF 303.

²² ÁKÍF 362.

²³ ÁKÍF 271., 273.

²⁴ ÁKÍF 303.

²⁵ ÁKÍF 362.

sem telt kedve ilyesmiben”.²⁶ Ugyanezt erősíti meg a krónika híradása: mivel „többen voltak a hit ellenségei, mint az azt elfogadók”, Géza a térítés sikere érdekében keresztény királyok és fejedelmek segítségét kérte.²⁷ Kérdéses, hogy valóságban megtörtént-e II. (Civakodó) Henrik bajor herceg és Géza fegyveres összecsapása 991-ben. Ez két ok miatt is bizonytalan. Egyrészt az eseménynek nincs kortárs és megbízható forrása, a hír csak a 12. század közepén szerepel első ízben, majd azt követően újabb kútfőkben a 13. században. Ráadásul Géza neve elő sem fordul ezekben, csak annyit olvashatunk, hogy Henrik győzelmet aratott a magyarokon.²⁸ Ha valóban volt 991-ben bajor–magyar fegyveres összecsapás, ez inkább határ menti súrlódás lehetett, amelynek súlyát és következményeit nem szabad eltúloznunk. A magyar történeti hagyomány egy vonulata szerint Géza volt az első fejedelem, aki alatt portyázó hadjáratok már nem folytak. Más források Taksony koráig terjedőnek tekintették a kalandozásokat.²⁹ A kérdés körüli bizonytalanság azzal lehet kapcsolatos, hogy a két irányban folyt magyar kalandozások nem egyazon időben értek véget. Nyugat felé 955, délkelet felé 970 után nem indultak többé katonai akciók. Amikor a nyugati portyáknak vége szakadt, 955-ben, még bizonyosan nem Géza volt a magyarok nagyfejedelme. 970-et követően ugyan valóban ő állt névleg a Magyar Fejedelemség élén, de a Balkánra tartó hadakozásokhoz semmi köze nem lehetett, lévén ő annak a területnek a főnöke, a Kárpát-medence nyugati részéé, ahonnan – vélhetően – a nyugati irányú portyákat vezették. Tehát az Árpádok közül nem Géza, hanem apja, Taksony hagyott fel a nyugati hadjáratokkal. A kutatók nagyszabású és tudatos házassági politikát fűztek Géza nevéhez. Ezzel szemben úgy tűnik, egyetlen házasság létesítése sem kapcsolható teljes bizonyossággal nevéhez. Ha igaza van Makk Ferencnek, hogy Géza egyik leánya és Gavril Radomir bolgár trónörökös között 995 táján létesült házasság,³⁰ kérdés, az öreg és beteg Géza hozta-e ezt tető alá, vagy a tetterős és agilis Sarolt, aki erdélyi származása miatt közeli kapcsolatban állhatott a bolgárokkal. Ha pedig Györfly Györgynek adunk igazat, aki szerint e frigy 1001-ben létesült,³¹ Géza tevélegesen szerepe ebben automatikusan elcsik. Nincs forrásos alapja annak a vélekedésnek, hogy Vitéz Boleszláv Géza leányát vette volna feleségül. Stanisław A. Sroka helyesen írta, hogy a lengyel uralkodó második felesége „magyar hercegnő volt...”, származása bizonytalan”.³² Géza további két leánya pedig már jóval Géza halála után, 1008-1010 között ment férjhez Orscolo Ottó velencei dogéhoz, illetve Aba Sámuel hazai főemberhez.³³

Kétségtelen, hogy Géza állítólagos házassági politikájának legnagyobb horderejű lépése István és Gizella frigye volt. Ennek időpontja is kérdéses.³⁴ Egyetlen biztosnak mondható támpontunk van: a közel kortárs Reichenau-i Hermann tudósítása. Ez a 995 évről vonatkozóan a következő tudósítást közli: „Henrik, Bajorország hercege meghalt, és fia, ... hasonlóan Henrik, a későbbi császár, elnyerte a hercegséget. Ennek hűgát, Gizellát ... feleségül adták Istvánhoz, a magyarok királyához, miután az Krisztus hitére tért. Gizella adományozá-

²⁶ ÁKÍF 272.

²⁷ ÁKÍF 362.

²⁸ MGH Scriptores. I–XXXVI. 1826-1998. IX. 567., XVII. 584., IX. 772.

²⁹ ÁKÍF 367.

³⁰ Makk Ferenc: Magyar külpolitika (896-1196). Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 2. Szeged, 1996.² 40.

³¹ Györfly 284.

³² Sroka, Stanisław A.: Lengyelország. In: Európa és Magyarország 180. (a továbbiakban: Sroka). Lásd még Kristó Gyula: A magyarok és a lengyelek kapcsolatai a 10–12. században a források tükrében. Történelmi Szemle, 41. 1999. (sajtó alatt).

³³ Vajay Szabolcs: Géza nagyfejedelmek és családja. In: Székesfehérvár évszázadai. 1. Szerkesztette: Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1967. 82-83.

³⁴ A különböző nézeteket lásd Szántó Konrád: Boldog Gizella első magyar királyné élete. Budapest, 1988. 53-55.

sokkal és más jó cselekedetekkel foglalatoskodva öregedett ott meg”.³⁵ Ebből a tudósításból az vonatkozik bizonyosan 995-re, hogy II. Henrik bajor herceg meghalt (ennek pontos dátuma 995. augusztus 28-a³⁶), illetve hogy őt fia követte a hercegi trónon. Hogy István és Gizella házassága 995-re vagy későbbre tehető-e, e hír alapján teljes egyértelműséggel aligha dönthető el. A relatív időrend alapján mindössze annyi bizonyos, hogy a frigy nem jöhetett létre 995 augusztusának vége előtt. Úgyszintén nincs perdöntő súlya a kisebbik István-legenda azon, már idézett helyén, hogy a megöregedését érző Géza maga hozott előkelő feleséget fia számára a római császárok nemzetségéből.³⁷ Már utaltam arra, hogy nem tudni, Géza 995-996 táján volt-e abban a fizikai és mentális állapotban, hogy miközben országa ügyeit Sarolt intézte helyette, fia frigyéről ő tudott gondoskodni. A legenda leegyszerűsítő megfogalmazásából az derül ki, mintha ez egyedül Géza akaratától függött volna, holott a valóságban sokkal inkább múlott a bajorok elhatározásán. Olyan magas rangú arát, amilyen Gizella volt, a Német Birodalom keleti végcsein elhelyezkedő népek vezetői eddigelé még nem kaptak. A történelem első lengyel–német házasságára ugyan már 979-980 táján sor került, amikor Micszko lengyel fejedelem elvette egy nordmarki főember Oda nevű lányát,³⁸ ám Oda rangja nem mérhető Gizellához. Az Ottókkal rokoni kapcsolatban álló bajor hercegi háznak nyilvánvalóan nem volt túlságosan csábító az, hogy a félpogány-félszékely Gézával, illetve a félpogány-féltortodox Sarolttal kerüljenek rokoni összeköttetésbe. Hogy Gizellát feleségül adják egy magyar előkelőhöz, ahhoz komoly feltételek teljesülése kellett. Az első csek sorából István megkeresztelése volt. Reichenau Hermann nem véletlenül említi, hogy a házasságot megelőzte István keresztény hitre térése.³⁹ Mivel István – új kutatások szerint – csak 980 táján született,⁴⁰ így Sankt Gallen-i Brúnó nem keresztelhetette meg a még meg sem született Istvánt Gézával együtt 972-ben. Amikor pedig István megszületett, erősen kérdéses, hogy volt-e egyáltalán latin rítusú térítő püspök Géza országában. A nagyobbik István-legendában megőrzött magyar hagyomány a 11. század végén úgy tudta, hogy „Adalbert püspök kente meg őt hitének igazsága szerint a kereszttség olajával, és ő maga lett gyámola (*susceptor*)”.⁴¹ A *susceptor* szó a középkorban elsősorban keresztapát jelentett. Magam – szemben Veszprémy Lászlóval⁴² – nem kételkedem abban, hogy Adalbertet nem a 11. század végén „találták meg” térítőként, keresztelőként István számára, hanem hitelesnek tekintem e híradást, azaz úgy vélem: Istvánt ténylegesen Adalbert keresztelte meg. A jól értesült Querfurti Brúnó, a tanítvány írta Adalbert prágai püspökről: „olykor követek küldte, olykor pedig saját maga ment a közelben elhelyezkedő magyarokhoz, s miután kissé eltávolította őket a bűntől, a kereszténység árnyékát nyomta rájuk”.⁴³ Adalbertnek a magyarokkal, mindenekelőtt nyilván a fejedelmi családdal való kapcsolata tehát hitelt érdemlő forráson alapul. Miután Adalbert 997-ben meghalt, csakis ezt megelőzően keresztelhetette meg Istvánt. Tekintettel arra, hogy Adalbert 994 körül hagyta el Prágát, és 996 tavaszán bukkant fel Rómában,⁴⁴ a legnagyobb valószínűsége annak van, hogy 995-ben járt Magyarországon, és ekkor keresztelte meg Istvánt (de persze korábbi dátum sem zárható ki egyértelműen).

³⁵ ÁKÍF 221.

³⁶ Lexikon des Mittelalters. IV. 2063.

³⁷ ÁKÍF 303.

³⁸ Sroka 177-178.

³⁹ ÁKÍF 221.

⁴⁰ Kristó Gyula: Szent István születési ideje. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, 110. 1999. 3-10.

⁴¹ ÁKÍF 275.

⁴² Veszprémy László: Szent Adalbert és Magyarország. Historiográfiai áttekintés. Ars Hungarica, 1998. 330.

⁴³ ÁKÍF 81.

⁴⁴ Engelbert, Pius: Prágai Szent Adalbert. Püspökideál, politika és szerzetesség. In: Mons sacer 996-1996. Pannonhalma ezer éve. I. Szerkesztette: Takács Imre. Pannonhalma, 1996. 31-32.

Quercfurti Brúnó pontosan tudatában volt annak, hogy Adalbert tett valamit Magyarországon a keresztény hit terjesztése érdekében, de – már csak időhiány miatt is – sokra nem futotta idejéből. A „kissé eltávolította őket a bűntől” kifejezés arra mutat, hogy Adalbert térített Magyarországon, az a minősítés pedig, hogy „a kereszténység árnyékát nyomta rájuk”, arra utal: keveset ért el itt. Adalbert esztergomi időzésekor gondolhatta ki, hogy a serdüülőkörbe éppen átlépett, 15 év körüli Istvánt, keresztfiát – nem utolsósorban hite erősítése célzatából – beházasítja abba a bajor hercegi családba, amelynek oldalán állítólag maga is tagja volt. Mathilde Uhlirz vetette fel, majd Bogay Tamás közvetítette a magyar tudományosság felé azt a feltevést – mert hiszen forrás nem szól erről –, hogy Gizella és István házasságában „Adalbert játszotta a döntő közvetítő szerepet”.⁴⁵ István bajor házasságának keresztény voltán túl másik fontos feltétele Adalbert közreműködése, ajánlása, közvetítése volt. Ha viszont ez igaz, bizony aligha Géza hozta Gizellát Magyarországra menyének. Ez azt jelentené, hogy a Géza céltudatos házassági politikájáról eddig vallott nézetek revízióra szorulnak. Ami Gizella és István házasságkötésének időpontját illeti, lehet 996 és 997 is.

Ez összefügg a Géza–István uralomváltással és a Koppány-féle felkeléssel. Géza 997. évi elhalálózása vitán felüli. Az e ponton igen megbízható (másutt viszont nagy kronológiai tévedéseket elkövető) nagyobbik István-legendája 997-re teszi Géza halálát, s ezt azzal hitelesíti, hogy – helyesen – ugyanerre az esztendőre datálja Adalbert vértanúhalálát.⁴⁶ Az 1001. (valójában 1002.) évi pannonthalmi kiváltságlevélben már 997-re vonatkoztatva előfordulnak németek, Pázmány, Hont, Orci, valamint az utóbb érsekké vált Domokos.⁴⁷ Bár ennek az oklevélrésznek a hitele nem áll teljesen vitán felül, de megbízhatóságát a 14. századi krónika-kompozíció azon hírei növelik, amelyek szerint Bajorországból, Wasserburgból jött be a Koppányt megöelő Vccelin, e napokban (vagyis szintén a Koppány elleni harc ideje körül) érkezett Hont és Pázmány, akik karddal öveztek Istvánt, a Hermány nemzetségről meg egyenesen azt mondja a krónika, hogy tagjai Gizella királynéval jöttek ide.⁴⁸ Alapos tehát a gyanú, hogy 997-ben, a Koppány elleni háború idején már németek állták körül Istvánt. Negyedszázad után 997 az első esztendő, amelyben Nyugat-Európa horizontján újra feltűnnek a magyarok. Aurillac-i Gerbert, a II. Szilveszter néven rövidesen Szent Péter trónjára emelkedett reimsi érsek 997 június-júliusában arról írt III. Ottó császárnak, hogy „nyugtalanító gondokkal terhesen telnek napjaim és éjszakáim. Szkítia csak növeli gondjaimat, Itália sokasítja; a gondolatra, hogy [cserben]hagyjuk a szkítákat és nem megyünk Itáliába, megborzongok”.⁴⁹ Szkítia, illetve a szkíták nagyobb valószínűséggel a magyarokat jelölhetik, semmint az elbai szlávokat.⁵⁰ Röviddel ezt követően (997 július-augusztusában) valamelyik német főember (Willigis mainzi érsek vagy Heribert kancellár?) azt válaszolta Gerbert-nek, hogy még nincs eldöntve, a császár serege a szkíták vagy Itália ellen fordul-e, mivelhogy a szkíták számos törzse (*gentes*) a császár birodalmának akarja alávetni magát, és a görög János (XVI. János pápa) is barátságos magatartást ígért.⁵¹ Ennek az érdeklődésnek az lehet az oka, hogy ekkor már a Kárpát-medencében tartózkodott Gizella, és így nem egyszerűen „magyar ügy”, hanem Gizella személyes ügye is volt az, hogy a félpogány-félkeresztény Géza után a pogány Koppány vagy a keresztény István lesz-e az úr a Kárpát-medence nyugati

⁴⁵ Uhlirz, Mathilde: *Jahrbücher des deutschen Reiches unter Otto II. und Otto III.* 2. Band. Otto III. 983–1002. Berlin, 1959. 187–189.; Bogay 33–34.

⁴⁶ ÁKÍF 277.

⁴⁷ ÁKÍF 40.

⁴⁸ ÁKÍF 364–366.

⁴⁹ MGH *Die Briefe der deutschen Kaiserzeit. II. Die Briefsammlung Gerberts von Reims.* Bearb. Fritz Weigl. Weimar, 1966. 261. Magyar fordítása: Riché, Pierre: *II. Szilveszter, az ezredik év pápája.* Budapest, 1999. 175.

⁵⁰ Uhlirz, Mathilde: *Die „Scythen” in den Briefen Gerberts von Aurillac.* Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung, 59. 1951. 411–415.; Györfly 121.

⁵¹ MGH *Die Briefsammlung Gerberts von Reims* 261.

részn. Még annak a feltevésétől sem kell elzárkózni, hogy maga III. Ottó küldhetett német sereget a Kárpát-medencébe Gizella, István és végső fokon a kereszténység ügye megsegítésére. Ezt gyámoltíjja Gerbert levelének utalása, valamint a pannonhalmi kiváltságlevél, amely – vélhetően a Koppány-felkelés kapcsán – arról tett említést, hogy „a németek és a magyarok között igen nagy viszály támadt”.⁵² Ha e feltevés igaz, nem kell minden németet, aki szerepet játszott Koppány leverésében, Gizella kíséretében levőnek tekinteni.

Gézáról hiteles forrásokból keveset lehet megtudni, s ez a kevés éppen azzal van kapcsolatban, hogy mennyi mindent *nem* cselekedett. Nem alkotott törvényeket, nem veretett pénzt, nem hozott létre közigazgatást, nem vetette meg a magántulajdonon alapuló új rend alapjait, nem szedtetett adókat, az egyetlen görög diplomát leszámítva nem bocsátott ki okleveleket, nem hozott létre püspökségeket. A kécsei hagyomány a veszprémi püspökséget Gizella nevével kapcsolta össze.⁵³ Viszont Géza nevéhez fűződik Esztergom székhelyként való kiválasztása, uralma elején latin rítusú térítő püspöke volt, annak végén pedig elkezdődött a pannonhalmi monostor felépítése. (Írott forrás bizonyítja, hogy még Adalbert életében, tehát 997. április 23-a előtt Magyarországon tartózkodott munkatársai közül Radla szerzetes.⁵⁴) Kérdés, hogy mit ér a 10. század végén az, amit Géza véghezvitt. Úgy tűnik, nem Géza volt az egyetlen, aki idáig eljutott. Egy emberöltővel korábban Gyula, egy emberöltővel később pedig Ajtony is megtette ezt az utat. Gyuláról bizánci forrásból tudjuk, hogy 950 körül Konstantinápolyban járt, görög rítus szerint megkeresztelkedett, a császárvárosból térítő püspököt vitt haza magával, aki „a barbár tévelygésből sokakat kivetett a kereszténységhez. Gyula pedig megmaradt hitében”.⁵⁵ Egy görög előképre visszamenő szláv kútfő szerint a konstantinápolyi út után e Gyula (keresztény nevén István) „igaz keresztény hitben legott elhunyt, sok jó és Istennek tetsző dolgot cselekedvén, békességben a mennyei birodalomba tért”.⁵⁶ A 950-es években tehát Gyula, Géza apósa messzebb jutott el a keresztény hit megtartásában, az azzal való lelki azonosulásban, mint veje. István kortársa és ellenfele, Ajtony Vidinben tért a görög rítusra, székhelyén, Marosvárott (a későbbi Csanádon) „kolostort emelt Keresztelő Szent János tiszteletére, amelybe apátot tett görög szerzetesekkel együtt a maguk rendszabálya és szertartása szerint”. Ajtony olyan félkeresztény-félpogány lehetett, mint Géza, hiszen ő is nagy úr volt, eléggé hatalmas ahhoz, hogy hét feleséget tartson, s emiatt „a keresztény hitben nem volt éppen tökéletes”.⁵⁷ Géza latin rítusú térítő püspöksége uralma elején, a görög rítus szerint alapított veszprémvölgyi monostor uralma közepén, végül a latin szertartás szerinti pannonhalmi bencés apátság uralma utolsó esztendejében jól mutatja pályáivét. Ezt azonban nem Géza rajzolta meg, hanem a körülmények kényszerítették rá, hogy ennek vonalán haladjon. Kezdetben I. Ottó, az augsburgi győző crós akarata, utóbb a mind jobban fölébe kerekedő Sarolt crószakossága, végül a német politika újabb, éppen csak kezdődő fordulata (a birodalmi koncepció előtérbe kerülése, a keleti térítés napirendre tűzése, Adalbert és tanítványai aktivitása) jelölte ki Géza szűk mozgásterét. Géza soha nem vált meggyőződéses kereszténnyé, a gyorsan változó körülmények dobálták hol erre, hol arra. Ha rövid időre és alkalmilag át is sodródott az innesső partra, összességében megmaradt a túlsó part történeti figurájának.

István viszont testestül-lelkestül az innesső parton élte le életét. Mindaz, amit Géza *nem* tett meg, azt István véghezvitte. Törvényeket állapított meg, pénzt veretett, közigazgatást hozott létre, megteremtette és központi tényezővé tette a magántulajdont, megadóztatta saját alattvalóit, latin nyelvű okleveleket bocsátott ki, püspökségeket létesített. A mintát német

⁵² ÁKÍF 40.

⁵³ Kristó Gyula: Szent István király püspökségei. In: Kristó 123.

⁵⁴ ÁKÍF 84.

⁵⁵ A honfoglalás korának írott forrásai. Szerkesztette: Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 7. Szeged, 1995. (a továbbiakban: HKÍF) 152-153.

⁵⁶ HKÍF 178.

⁵⁷ ÁKÍF 411-412.

földről vette. A Szent István által létesített „európai típusú magyar állam új alapvetésen, erőteljes külső impulzusra jött létre, éppen a nomád jelleg feladásával”.⁵⁸ István tehát nem azt építette tovább, amit Géza létrehozott, részint mert apja alkotása valójában csekély volt, részint mert az uralma alatt kialakult felemás viszonyrendszer, a pogány-keresztény-ortodox kevertség, a hitbeli ingatlanság István szilárd keresztény szemléletével, felesége, Gizella mélyen vallásos hitével és az országba bejött idegenek (döntően németek) igényével, elvárásaival alapvetően ellentétes volt. A latin keresztény Európa méltányolta Istvánnak a kereszténység magyarországi meggyökereztetése, illetve egy, a korábitól tökéletesen eltérő új rend felépítése érdekében tett erőfeszítéseit. Összesen öt külföldi forrásunk van, amely még István életében (tehát 1038 előtt) kinyilvánította ezt. Fulbert francia püspök kérte a szintén Rajnától nyugatra eső területről származó Bonipert pécsi püspököt, hogy „a Legfőbb Király ama újonnan örökbe fogadott és dicsőséges sarját, azaz István királyt üdvözöld a nevünkben, tudósítva Őkegyelmességét a mi magunk és a püspökségünkhöz tartozó minden közösség, mármint a kanonokok és szerzetesek hű imádságairól”.⁵⁹ Az 1018-ban elhunyt Thietmar merseburgi püspök feljegyezte, hogy Henrik bajor herceg sógora, Vajk, azaz István országában püspökségeket létesített, és Ottó „császár kegyéből és biztatására ... koronát és áldást nyert”. Miközben a szerző Gézát „igencsak kegyetlen”-nek és még keresztényként is indulatosnak minősítette, Istvánról így nyilatkozott: „Sohasem hallottam még másról, aki ennyire kímélte volna a legyőzötteket”.⁶⁰ A pogány indulat és a keresztényi irgalom szembeállításával a Géza–István-kép alapvető ellentétére tapintott rá. Berno reichenau apát „Istvánt, Magyarország királyát az ahhoz írt levélben a szent egyház tagjának nevezi, s köszönetet mond neki azért, hogy emberséggel bánt a Jeruzsálembé menő szerzetesekkel. Midőn István magyar király bőkezűségét és szelídségét kimutatta két reichenau szerzetes iránt, Berno az ő, továbbá felesége, Gizella lelki üdvéért ünnepi miséket tartott, és mindkettőjük nevét az Élet Könyvébe feljegyeztette”, ahová a hitben jelesek kerülhettek csak be. István a reichenauiakon kívül „a gallokat, németeket és másokat, akik országán keresztül vándorolnak Jeruzsálembé és a szentek más helyeire, bőkezűen segítette”.⁶¹ Odilo clunyi apát Istvánhoz, a királyok legkeresztényebbikéhez intézett levelében ezt írta: „hogy lelketekben az isteni vallás tisztelete iránt mekkora szenvedély áradozik, miként szinte az egész világ, úgy a leginkább azok tanúsítják rólatok a leghűségesebben, akik az isteni sírtól térnek vissza. Ezt mi magunk is igen bőségesen megtapasztaltuk, amikor méltóknak találtattunk fogadni hírnökeiteket”.⁶² Adémar francia szerzetes azt emelte ki, hogy István Fekete Magyarországot „az igazság hitére”, azaz a keresztény hitre térítette.⁶³

Legalább további öt külföldi forrás keletkezett az István halálához közeli időpontban, amely bepillantást enged István és Gizella megítélésébe. Wipo azt a szerepet emelte ki – talán túlzó mértékben is –, amellyel István felesége „legelőször volt előmozdítója a kereszténység ügyének a pannóniai nép körében”. Amikor pedig II. Konrád haddal támadt Magyarországra, a német krónikás szerint István „az Úrtól kért sürgetve védelmet, miután egész országában könyörgést és böjtölést rendelt el”.⁶⁴ Rodulf Glaber francia szerzetes úgy vélte: István méltán tekintették a legkeresztényibbnak, a szentföldi zarándokokat testvéreiként fogadta, „s nekik hatalmas ajándékokat adott”.⁶⁵ A Hildesheimi Évkönyv anyai nagybátyja, Gyula király országának keresztény hitre térítését kapcsolta István nevéhez.⁶⁶ Reichenau

⁵⁸ Kristó Gyula: A Szent István-i állam jellegzetességeiről. In: Kristó 108.

⁵⁹ ÁKÍF 104.

⁶⁰ ÁKÍF 110., 112.

⁶¹ ÁKÍF 146-148.

⁶² ÁKÍF 157.

⁶³ ÁKÍF 168-169.

⁶⁴ ÁKÍF 180-181.

⁶⁵ ÁKÍF 185-186.

⁶⁶ ÁKÍF 214-215.

Hermann – István halálhírére említve – ekként méltatta a magyar király érdemeit: „sok évvel ezt megelőzően egész népével együtt Krisztus hitére tért, és sok egyházat meg püspökséget épített, valamint országa érdekében igen jámbor emberként fáradozott”. Gizella pedig, akit a hit kezeseként adtak feleségül Istvánhoz azt követően, hogy Krisztus hitére tért, „adományozásokkal és más jó cselekedetekkel foglalatoskodva öregedett ott meg”.⁶⁷ Egy rövid namuri feljegyzés szerint „István, a pannóniai király, aki pogányból vált kereszténnyé, az igaz hitnek és Istennek buzgó híve lett”. Egyik, a bizánciakkal közös háborújában, „mialatt a konstantinápolyiak zsákmányt raboltak, és a várost kincseitől megfosztották, a valóban katolikus férfiú, István a fosztogatástól elfordította elméjét. Belépve Szent György templomába az ereklyéket, amiket ott talált, magával vitte, gondozta, és – mint keresztényhez illő – egész életében tisztelettel megőrizte”.⁶⁸ Ha szemügyre vesszük e közel tucatnyi külső forrást, németeket, lotaringiaiakat, franciákat, valamennyiben közös az, hogy Istvánt mélyen keresztény uralkodóként ábrázolják, aki a keresztény erkölcsiség szellemében járt el uralkodóként, katonaként és emberként egyaránt. A magyar viszonyokat tekintve elfogulatlan kortárs külföldiek Istvánban és feleségében, Gizellában látták a magyarországi keresztény vallás meggyökereztetőit, míg azok az idegenek, akik megemlékeztek Gézáról és Saroltáról, őket egészen más elbírálásban részesítették. A külföldi kútfők tehát nagyon határozottan arról vallanak, hogy Géza és István között mély szakadék húzódott, illetve egyazon folyó két különböző partján állottak. Ennek a Géza iránt némileg megértőbb és elfogultabb magyar források sem mondanak ellent. Végezetül mindaz, amit nem megítélésükből, hanem tetteikből, illetve tetteik hiányából megtudhatunk, ugyanezt támasztják alá. Ha tehát az indító kérdésre kíséreljük meg a válaszadást, azt kell mondanunk: Géza lényegében nem István politikájához rakta le az alapokat, ugyanis István a legtöbb ponton nem folytatta Géza művét, hanem új alapon építkezett. Nem lehet szó arról, hogy ennek oka abban lenne kereshető, hogy Géza fejedelem volt, István pedig király. Láttuk, Gézának több egykorú és későbbi forrás megadta a király címet, utóbb azonban, amikor kialakult az a szigorú minősítés, hogy királlyá csak törvényesen véghezvitt koronázás tehet, Géza – ilyenekkel nem rendelkező – fejedelmi minősítést kapott. István azzal, hogy koronáért folyamodott, valójában bebocsátást kért a keresztény Európába. Gézát és Istvánt nem a koronázás hiánya, illetve ténye választja el egymástól, hanem egész életvitelük és politikájuk. István azért kérhetett és kaphatott koronát, mert meggyőződéses keresztényként egyházszerkezetet alapított. Géza és István közé nem a koronázás emelt falat, hanem eltérő világfelfogásuk és politikájuk jutott abban kifejezésre, hogy Géza ilyenre nem is gondolhatott, míg István a siker reményében igényelhetette a koronát. Amíg a kortársak és a korhoz közel élők jól tudták, hogy Géza és István, apa és fiú eltérő cizményeket követett, és más célok felé tört, addig a későbbi korok – egészen napjainkig – különböző megfontolások alapján közelíteni próbálták egymáshoz politikájukat, Gézát téve meg az alapok lerakójának, Istvánt pedig az épület megalkotójának. A jelen dolgozat e beállítás revíziójának az indokoltságára figyelmeztet, arra, hogy a történészek a hiteles források tanúságtételére támaszkodva kell állásfoglalását kialakítani.

⁶⁷ ÁKÍF 220-221.

⁶⁸ ÁKÍF 227-228.

KRISTÓ, GYULA

Ruling Prince Géza and King Stephen

The essay considers the general judgement and the actual sources of the passing of power from Géza to Stephen. The first decade of Géza's rule (the early 970s) saw intensive activity in the western half of the Carpathian Basin aiming at the conversion of the Magyars, and the envoys of the ruling prince took part in the Central European summit at Quedlinburg at Easter in 973. This is followed by a twenty-year hiatus in the source material concerning the Magyars, which invites the inference that Hungarian-German connections were loosened and even completely severed. Neither do German sources display any interest in the Carpathian Basin between 975 and 995. Information from 985 probably indicates that by that time the cause of the conversion to Christianity had come to a halt in Hungary. The foundation charter of Veszprémvölgy, which can be linked with Géza, is probably evidence of Orthodox (Eastern) Christianity gaining ground in the western part of the Carpathian Basin. This is substantiated by the account of Bruno of Querfurt. Both foreign and Hungarian sources represent Géza as a baptized ruler, who, though not living according to Christian principles, pursuing a course of peaceful policy. The crucial role in the marriage between Géza's son Stephen and Gisella (996/997) was probably played not by the ailing and aged Géza but St Adalbert, Bishop of Prague. This marriage was a decisive factor in Stephen's victory over Koppány in 997, who claimed the position of ruling prince according to the pre-Christian order of succession after Géza's death. Stephen was supported in this armed conflict by the Bavarian knights who had accompanied Gisella to Hungary. Indeed, it cannot be ruled out that Emperor Otto III also sent German troops to the Carpathian Basin to assist Stephen. Géza was able to get as far as other tribal leaders had in the middle of the tenth century (Gyula) or would get early in the eleventh century (Ajtony). Thus, hardly being able to build on what Géza had created, Stephen wanted to establish a new order in his territorially constantly increasing realm. Contemporary western sources appreciated Stephen's efforts in this direction.